

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine

Pejanović, Mirko; Simović, Miodrag N.; Šehić, Zijad

2021-02-15

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/6e38b266-b925-4c34-9ce9-e52c3deae61>

Odjeljenje društvenih nauka

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

PRILOG POLITIČKOJ BIOGRAFIJI AVDE HUME – VIJEĆNIKA TREĆEG ZASJEDANJA ZEMALJSKOG ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE

Dženita Sarač Rujanac*

Sažetak: Jedan od vijećnika Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a (26, 27. i 28. april 1945, Sarajevo) koji je učestvovao u pripremi i radu i prethodna dva, u Mrkonjić Gradu (1943) i Sanskom Mostu (1944), bio je Avdo Humo, *književnik iz Mostara, ilegalac i profesionalni revolucionar*. Donosimo ključne biografske podatke Avde Hume, hronološki ukazujući gdje je i kada ovaj istaknuti intelektualac i političar bio angažiran. Još kao student Beogradskog univerziteta Humo postaje aktivan član, tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), a tokom Drugog svjetskog rata bio je organizator i učesnik antifašističkog otpora. Imao je veliku zaslugu u sazrijevanju ideje o posebnosti tj. priznanju Bosne i Hercegovine kao jedne od šest ravnopravnih republika u Federativnoj Jugoslaviji. Poslije rata obnašao je brojne političke i društvene funkcije, kako u Republici tako i u saveznom centru.

Međutim, u kontekstu snažnog vala tzv. samokritike unutar Saveza komunističke Jugoslavije (SKJ) početkom 1970-ih godina, rekonstrukcije republičkih rukovodstava, smjene tzv. proljećara i liberala i značajne restaljinizacije sistema, Avdo Humo je politički marginaliziran i moralno diskvalificiran. U ovom radu posvetili smo posebnu pažnju *partijskom razlazu* s Humom. Koristeći građu Arhiva Bosne i Hercegovine, ličnog fonda Avde Hume kao i objavljene radove nešto detaljnije smo se osvrnuli na njegovu *glasnu kritiku*, ukazali na pitanja koja je, u kontekstu permanentne promjene, smatrao izuzetno važnim za aktuelni proces *razbijanja* postojećeg federalnog centralizma i unitarizma.

Ključne riječi: Avdo Humo, republika, Bosna i Hercegovina, federacija, državnost, ZAVNOBiH, ravnopravnost, *Moja generacija*, liberali, disidenti, politička marginalizacija

* Naučna saradnica Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Avdo Humo - književnik iz Mostara

Avdo Humo nesumnjivo pripada uskom krugu istaknutih bosanskohercegovačkih intelektualaca i političara tzv. kratkog XX stoljeća. Međutim, s pravom se može konstatirati da nije dovoljno poznat savremenoj javnosti koja sa značajnom dozom otklona gleda na aktivnost i dostignuća, posebno prve generacije komunista. Suština i sadržina njegovog višegodišnjeg političkog i društvenog angažmana i dalje su u velikoj mjeri nepoznanice pa i za one koji se detaljnije bave našom nedavnom, socijalističkom prošlošću. Sagledavanje i valoriziranje njegovog životnog puta i svega onoga u što je bio uključen i upućen od sredine 1930-ih do sredine 1970-ih godina zahtijeva višegodišnje istraživanje. Stoga, naša namjera je ukazati na osnovne biografske podatke, prijelomne događaje i ključna pitanja kojima se bavio i na taj način doprinijeti postojećoj osnovi za neki budući, studiozniji rad.

Humo je rođen u Mostaru 1. februara 1914. godine. Poslije gimnazije koju je pohađao u Mostaru, a od 1932. godine i u Bihaću, stekao je diplomu Filozofskog fakulteta u Beogradu završivši studij svjetske i jugoslavenske književnosti 1940. godine. Šest godina ranije postao je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), a 1935. godine i KPJ.¹ U svojoj knjizi *Moja generacija*, specifičnom memoarsko-autobiografskom djelu, Humo detaljno piše o svom djetinjstvu, gimnazijskim danima i beogradskom studentskom pokretu.²

¹U dostupnim izvorima navodi se da je Humo još kao učenik mostarske gimnazije pripadao "naprednom omladinskom pokretu" i da je tokom studija u Beogradu "bio jedan od organizatora progresivnih studenata i učesnik u mnogobrojnim omladinskim akcijama na Univerzitetu i van njega". Godine 1935. postao je član Akcionog odbora stručnih studentskih udruženja studenata Beogradskog univerziteta. Angažirao se na animiranju i okupljanju studenata iz Bosne i Hercegovine u studentsko društvo "Petar Kočić" i omladinsku sekciju društva "Neretva". Bio je učesnik i organizator studentskih štrajkova tokom 1935. i 1936. godine i zbog toga na određeno vrijeme bio udaljen s nastave. Istovremeno, bavio se književnom kritikom surađujući s časopisima poput *Studenta*, *Mlade kulture* i *Naše stvarnosti*. Vidjeti: *Enciklopedija Jugoslavije 4 HIL-JUGOS*, MCMLX: 303-304; *Ko je ko u Jugoslaviji*, 1970: 360. i *Narodni heroji Jugoslavije*, 1982: 292, 293. Za razliku od pomenutih, objavljenih biografija, u onoj koju je Humo vlastoručno potpisao u Beogradu 8. novembra 1973. godine, navodi se da je rođen 3. maja 1914. u Mostaru. Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Avdo Humo, kutija 11 (dalje: ABiH, Fond: AH), LF-K-11/218, Biografija Avde Hume

²Humo, 2019: 15-293. Knjiga prati i Humin ratni put sve do konca 1942. godine, njegovog odlaska iz Sarajeva na teritoriju Prozora gdje se nalazio Vrhovni štab i Josip Broz Tito. Iz štampe je izašla tek godinu dana poslije Humine smrti, u maju 1984. u izdanju sarajevske Svjetlosti i beogradskog Vojnoizdavačkog zavoda i Prosvete. *Oslobođenje* je u februaru 1984. najavilo knjigu objavljujući, u posebnom feljtonu, njene dijelove. Nakon trideset i pet

Imenovanje članom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Humin odlazak u Sarajevo na *partijski rad* 1939. godine bilo je od velike važnosti za njegov dalji životni put. Humo je bio jedan od ključnih organizatora *ilegalnog rada* KP, posebno u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine i antifašističkog otpora u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.³ Imao je vrlo važnu ulogu u reafirmaciji državnosti Bosne i Hercegovine kao jedne od šest ravnopravnih republika u jugoslavenskoj federaciji. Sredinom jula 1941. godine Humo je organizirao sastanak Oblasnog komiteta KPJ u Mostaru na kojem je formiran Vojni štab za Hercegovinu dok će u narednom periodu biti angažiran u Sarajevu i Istočnoj Bosni. Bio član Glavnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske (NOV), član Izvršnog odbora Narodno-oslobodilačkog fronta (NOF) za Bosnu i Hercegovinu, vijećnik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)⁴ i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Na prvom Zasedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu kao član radnog Predsjedništva bio je zadužen za tekst usvojene deklaracije tj. rezolucije ZAVNOBiH-a koja je, prisjećao se Humo, “izrazila istorijsku potrebu i značaj stvaranja Bosne i Hercegovine kao republike, odnosno federalne jedinice kao demokratske

godina, koncem 2019. godine zenička izdavačka kuća Vrijeme objavila je njeno drugo, nešto skraćeno, izdanje. Ova knjiga, izuzetno medijski popularizirana, značajno je zaintrigirala bosanskohercegovačku javnost. Tomislav Marković, novinar i pisac, u svom osvrtnu na njenu promociju u Mostaru, u augustu 2020, nastojeći dati odgovor na aktuelizirano pitanje ko je ustvari bio Avdo Humo upućuje na povjesničara Milivoja Bešlina koji smatra da je država Bosna i Hercegovina ključna Humina zaostavština, država koja je bila ravnopravna sa svim drugim u federaciji i u kojoj su svi narodi međusobno bili ravnopravni i jednaki. www.tacno.net/naslovnica/tomislav-markovic-sramotno-je-ne-znati-o-avdi-humi-i-njegovoj-velicanstvenoj-bosni-i-hercegovini/7.8.2020. (pristupljeno 10. 8. 2020)

³ Vidjeti i: ABiH, Fond: AH, LF-K-11/188, O partijskim organizacijama u Sarajevu krajem 1942. godine i početkom 1943. i provalama

⁴ Kao član bosanskohercegovačke delegacije, navodi se da je Humo književnik iz Sarajeva. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihacu i 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu*, 1963: 168, 273.

Iako će tokom svog daljnjeg društveno-političkog angažmana Humo očigledno potisnuti svoj književno-krtičarski rad njegove uratke karakterizira izuzetna literarnost i bremenitost pera koji ga određuju kao vrsnog književnika. O tom njegovom umjeću svjedoči upravo spomenuta knjiga *Moja generacija*, ali i njegovi drugi radovi. Vidjeti: Avdo Humo, *Svetozar Marković: filozof i revolucionar*, Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1975; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd: Vuk Karadžić, 1977. kao i priloge u: *Jugoslavija: Bosna i Hercegovina*, grupa autora, Beograd: Publicističko i izdavačko preduzeće “Jugoslavija”, 1953; A. Humo, Dž. Bijedić, E. Čemalović i B. Šotra, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd: Vojno delo, 1961; H. Tahmišćić, J. B. Tito, A. Humo i S. Babić, *Tito u poeziji*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1972. i *Memoari (izbor)*, grupa autora, Sarajevo: Svjetlost, 1984-1985.

zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda Bosne i Hercegovine”. Tom prilikom izabran je i za člana Prezidijuma Trećeg zasjedanja AVNOJ-a.⁵ Na Druhom zasjedanju ZAVNOBiH-a, kao književnik iz Mostara, također je bio član Predsjedništva.⁶

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u oslobođenom Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine. Ono je bilo itekako važno u procesu oblikovanja samosvojnosti i izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike. Usvojena je Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo (od 1. jula 1944). Ovom odlukom ZAVNOBiH se transformirao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine koja je, proširena s novih 44, imala ukupno 220 delegata. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je također transformirano u Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Usvojen je Zakon o Narodnoj vladi kao vrhovnom izvršnom tijelu Narodne skupštine. Mandatar Rodoljub Čolaković, uz konsultacije s Izvršnim odborom NOF-a, trećeg dana zasjedanja predložio je sastav prve Vlade, koji je i usvojen. Činili su je predsjednik (Rodoljub Čolaković), dva zamjenika premijera (Zaim Šarac koji je ujedno bio i ministar lokalnog saobraćaja i Jakov Grgurić), ministar

⁵Humo se tri decenije poslije prisjećao značajne, interne diskusije Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo, P. Mandžić, Đ. Pucar, U. Danilović i V. Miskin) 1943. godine o autonomiji Bosne i Hercegovine tj. njenom političkom statusu u budućoj jugoslavenskoj državi. Ratne okolnosti su utjecale na konkretne promjene i *sazrijevanje* te ideje pri čemu Humo posebno ističe razgovore u Jajcu u novembru 1943. godine između Pokrajinskog komiteta i Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta. Konceptu ravnopravne republike Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji (R. Čolaković i A. Humo) suprotstavila se “staljinistička dogma o naciji i nacionalnom pitanju” (M. Đilas, A. Ranković, M. Pijade i S. Žujović) koja je Bosnu i Hercegovinu vidjela kao autonomnu pokrajinu vezanu za savezni centar. Bio je to sukob “određenog misaonog kalupa”, “krute skolastične definicije” sa “stvarnim životom” tj. realnim stanjem, smatrao je Humo. Poslije razgovora s Kardeljem i Josipom Brozom Titom donesena je odluka da se na predstojećem AVNOJ-u Bosna i Hercegovina tretira kao šesta ravnopravna republika. Na osnovu tog dogovora, koncipiran je i program Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Ribniku, pored Ključa, sjedištu Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu. Vidjeti: ABiH, Fond: AH, kutija 10, LF-K-10/185, Razmatranje ideje o bosanskohercegovačkoj državnosti 23. 3. 1973; ABiH, Fond: AH, kutija 10, LF-K-10/186, Diskusija Avde Hume na Naučnom skupu NOB u BiH i AVNOJ (1942, 43) – u Sarajevu 22. 11. 1973. i ABiH, Fond: AH, kutija 11, F-K-11/213, Intervju o sjednicama PK u Ribniku i Jajcu

O ovim važnim razgovorima o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj Federaciji i ulozi Avde Hume u tim pregovorima vidjeti: Borovčanin, 1979: 171-172; Borovčanin, 1980: 22-25; Redžić, 1998: 432, 433; Bandžović, 2002: 186, 187, 201; Goldstein, 2019: 105-107. i Šehić: 2019, 47-48.

⁶ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga I 1943-1944, 1968: 28. i ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945, 1968: 393.

unutrašnjih poslova (Ilija Došen), ministar bez portfelja (Đuro Pucar Stari), ministar pravosuđa (Hamdija Čemerlić), ministar prosvjete (Anto Babić), ministar finansija (Hasan Brkić), ministar trgovine i snadbijevanja (Pašaga Mandžić), ministar industrije i rudarstva (Ćazim Ugljen), ministar poljoprivrede i stočarstva (Vlado Šegrt), ministar šumarstva (Ante Martinović), ministar narodnog zdravlja (Nedo Zec), ministar socijalne politike (Novak Mastilović) i ministar građevinarstva (Cvitan Spužević).⁷

Humo je na ovom zasjedanju, kao potpredsjednik Predsjedništva održao gorljivo izlaganje u kojem se ogleda euforična atmosfera završnice rata. Inistirao je na zauzimanju stava prema tzv. reakciji, svim onima koji su se našli nasuprot NOP-u i usvajaju zakonskog okvira tj. zakona o kažnjavanju smrću ratnih “špekulanata”. Također, govorio je o nužnosti provedbe značajnih promjena, posebno agrarnoj reformi pri čemu je trebalo *podijeliti zemlju* tj. dodijeliti zemljišne posjede siromašnom seljaštvu. Govorio je i o *političkoj akciji*, potrebi maksimalnog proširivanja NOF-a koji u postojećem obliku, prema njegovom mišljenju, nije bio dovoljno “široka politička organizacija”. Često prekidano aplauzima, kako se navodi u stenografskim bilješkama, akcentirao je da u izgradnji novog društva i “borbi protiv reakcionera”, trebaju da budu uključeni “svi oni ljudi koji žele poći s nama, koji žele da priznaju tekovine naše narodno-oslobodilačke borbe”. “Sve ono što nije u zatvoru i što nije kažnjeno”, naglasio je Humo ovom prilikom, “treba da se nađe u našim redovima. Jedino tako mi ćemo uspjeti da povedemo borbu protiv onih o kojima je ovdje jučer bilo govoreno, o kojima se govorilo danas prije podne i o kojima je sada govoreno”. Mnogo je očekivao od Vlade smatrajući da će mjere i zakoni koja je ona trebala što hitnije usvojiti, biti itekako važni u rješavanju pitanja “ratnih špekulanata i ratnih zločinaca” kao aktuelnog problema.⁸

Od jula 1943. pa do 1948. godine Humo je bio organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Bio je član Predsjedništva Trećeg zasjedanja AVNOJ-a u augustu 1945. godine.⁹ Imao je veliku zaslugu

⁷ Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a usvojene su vrlo važne odluke: Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a u periodu od Drugog (29-30. juna i 1. jula 1944) do Trećeg zasjedanja; Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944; Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945*, 1968: 483-492.

⁸ *Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, 26, 27. i 28. aprila u Sarajevu- po stenografskim bilješkama i skupštinskim zapisima, 1955: 90-91.

⁹ O imenovanju Rodoljuba Čolakovića političkim, a Avde Hume organizacionim sekretarom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, “dvojice nezavisnih i ambicioznih rukovodilaca” opširnije:

Avdo Humo na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH, april 1945, Sarajevo

u pokretanju lista *Oslobođenje*, tada organa NOF-a i bio je član njegovog uredništva. Humin članak “Njemačko-talijanska koalicija pred slomom/Položaj Muslimana danas” našao se na prvim stranicama prvog broja *Oslobođenja* 30. augusta 1943. godine.¹⁰

Hoare, 2019: 216-217, 410.

¹⁰ Tokom ratne 1943, 1944. i 1945. godine objavljeno je trideset brojeva *Oslobođenja*, kao organa NOF-a, potom organa ZAVNOBiH-a (brojevi 5, 6. i 7.) i konačno organa Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine. Humo je učestvovao u pokretanju i kreiranju ovih ratnih izdanja objavljujući radove koje je potpisavao inicijalima, ali i punim imenom i prezimenom. Vidjeti: “Pobjedonosna ofanziva Crvene armije”, *Oslobođenje*, br. 2, septembar 1943, 1-3; “Novi zadaci pred narodno-oslobodilačkim odborima”, *Oslobođenje*, br. 4, 15. 12. 1943, 8; “Izdanci jedne mračne politike”, *Oslobođenje*, br. 7, april 1944, 6-8; “Federalna Bosna i Hercegovina”, *Oslobođenje*, br. 8, 8. 7. 1944, 6-7; “Četvrto Ilinje”, *Oslobođenje*, br. 10, 11. 8. 1944, 1; “Pod zastavom Narodno-oslobodilačkog fronta”, *Oslobođenje*, br. 11, 24. 8. 1944, 1; “Prva godina ZAVNOBiH-a/Putem učvršćivanja Narodno-oslobodilačkog fronta”, *Oslobođenje*, br. 18, 2. 12. 1944, 1944, 3; “O izjavi Petra Karađorđevića”, *Oslobođenje*, br. 21, 18. 1. 1945, 1; “Veličanstveni manifestacioni zbor u oslobođenom Sarajevu/Govor Avde Hume (potpredsjednika ZAVNOBiH-a i člana Izvršnog odbora NOF-a), *Oslobođenje*, br. 30, 12. 4. 1945, 1-2. Humo u članku *Federalna Bosna i Hercegovina* govori o velikim promjenama “u svijesti ljudi” i stvaranju “novog čovjeka” tokom trogodišnje borbe s “okupatorom i domaćim izdajnicima”. To je utjecalo, piše Humo, na to da su “narodi Bosne i Hercegovine

Humo je nakon završetka rata obnašao brojne istaknute političke i javne funkcije nastavljajući se baviti i publicističkim radom.¹¹ Bio jedan od dva potpredsjednika Saveznog vijeća Ustavotvorne skupštine Jugoslavije, potpredsjednik Narodne skupštine FNRJ i ministar finansija u vladi NR BiH te član jugoslavenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine.

Kao član Pokrajinskog komiteta, na samom početku diskusije republičkog rukovodstva o Rezoluciji Informbira (28. juna 1948) tokom jula 1948. godine, zajedno s Đurom Pucarom Starim, oštro je kritizirao njen sadržaj i postupke Josipa Visarionoviča Staljina. Podržao je odluku CK KPJ da delegacija Jugoslavije ne učestvuje na sjednici Informbiroa smatrajući da je osuda KPJ očigledno veći bila donesena. Smatrao je da izrečene optužbe da KPJ vodi antisovjetsku politiku, teži restituciji kapitalizma u Jugoslaviji, da je KP polulegalna organizacija u Jugoslaviji i slično nisu opravdane.¹²

Nekoliko mjeseci poslije, na prvom, osnivačkom Kongresu KP Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948) imenovan je članom CK KP Bosne i Hercegovine, dok će na drugom kongresu održanom od 25. do 27. decembra 1954. godine postati član Izvršnog komiteta CK SKBiH i djelovati u Komitetu do 1959. godine.¹³ U oktobru 1966. imenovan je članom, u okviru reorganizacije Partije, novoformiranog Predsjedništva CK SKJ i bit će njegov član do 1969. godine.¹⁴

Koncem 1948. godine imenovan je potpredsjednikom vlade NR BiH. Predsjednikom Izvršnog vijeća NR BiH imenovan je 1953. godine. (do 1956.) Član

na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje riješili da Bosna i Hercegovina bude federalna jedinica u demokratskoj federalnoj Jugoslaviji. Iako je ideja o bosanskohercegovačkoj državnosti mlada, jer je nikla u toku ustanka, ona je danas postala simbol slobode, boljeg čovjeka dostojnog života. Nju je sam narod rodio na osnovu krvavog iskustva, na osnovu svoje probuđene demokratske svijesti.” “Federalna Bosna i Hercegovina”, *Oslobođenje*, br. 8, 8. 7. 1944, 7.

¹¹ Zanimljiva je konstatacija satiričnog beogradskog časopisa *Jež* koji, osvrćući se na sastanak Komisije za kulturu Predsjedništva SKJ u martu 1970. godine njenog predsjednika Avdu Humu naziva “najpoznatijim kolekcionarom republičkih i saveznih funkcija”. “Skica političkog lica. Avdo Humo”, *Jež*, br. 1602, 17- 23. 4. 1970, 1, 4.

¹² O Huminom izlaganju tokom diskusije Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu o pismima CK SKP od 27. marta, 4. maja i 22. maja, koja je ukazala na različito razumijevanje njihovog sadržaja i krajnje namjere unutar najužeg bosanskohercegovačkog rukovodstva kao i razgovoru sa CK SKJ u Beogradu 7. jula 1948. godine nakon kojeg su utišani disonantni tonovi opširnije: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, 1990: 57. i Kamberović, 2011b: 128, 129. i 134.

¹³ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, 1990: 43, 115.

¹⁴ O reorganizaciji SKJ koncem 1966. godine, osnivanju Predsjedništva i uvođenju funkcije predsjednika SKJ kao i reorganizaciji CK u republikama i pokrajinama vidjeti opširnije: *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 1985: 432, 433.

Saveznog izvršnog vijeća bio je od 1953. do 1967. godine. U međuvremenu, bio je državni sekretar za finansije FNRJ (1956-1958), predsjednik Odbora SIV-a za perspektivni i društveni plan FNRJ (1958-1962), predsjednik Odbora SIV-a za ekonomske odnose sa inostranstvom (1962-1963), predsjednik Savezne komisije za nuklearnu energiju (1962-1965), predsjednik Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti (1963-1967). Biran je za saveznog poslanika u svim sazivima Savezne skupštine do 1967. kao i poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine (1945-1958). Istovremeno bio je član CK KPJ od 1948, Izvršnog komiteta CK SKBiH 1954-1959, a od oktobra 1966. i član Predsjedništva CK SKJ (do 1969). Bio je predsjednik komisije CK SKJ za međunacionalne i međurepubličke odnose, a od 1969. do 1972. predsjednik Komisije za idejno-politička pitanja u kulturi Predsjedništva SKJ. Također, bio je član Univerzitetskog savjeta Beogradskog univerziteta (1953-1958), član Savjeta lista *Socijalizam* (1956-1958), član Uređivačkog odbora lista *Komunist* (1967-1969), predsjednik Savjeta Instituta za nuklearne nauke "Boris Kidrič" (1959-1962) i predsjednik Komisije SSRNJ za izdavačku djelatnost i štampu.

Humo je bio član Saveznog i izvršnog odbora SSRNJ, predsjednik njegove Komisije za društveno upravljanje (1958-1960) kao i član glavnog republičkog odbora Saveza boraca i član saveznog odbora Saveza udruženja boraca NORJ (1969-1973). U Savjet federacije imenovan je 1967. godine. Na Devetom kongresu SKJ održanom u Beogradu od 11. do 15. marta 1969, imenovan je članom stalnog dijela Konferencije SKJ.¹⁵

Ordenom narodnog heroja Jugoslavije za "osvjedočeno junaštvo i zasluge tokom NOB od 1941. do 1945." Humo je nagrađen u novembru 1953. godine i imao je čin general-majora JNA.¹⁶ Pored toga bio je odlikovan i Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom zasluge za narod I reda, Ordenom bratstva i jedinstva I reda, Ordenom za hrabrost i bio je nosilac Partizanske spomenice 1941. Godine 1973. dodijeljeno mu je i najviše društveno priznanje, nagrada ZAVNOBiH-a za životno djelo.¹⁷

¹⁵ ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/218, Biografija Avde Hume

¹⁶ "Za bezprimjerni heroizam i zasluge u toku Oslobođilačkog rata/Odlikovani ordenom Narodnog heroja", *Oslobođenje*, br. 2233, 29. i 30. 11. 1953, 3.

¹⁷ "Dodijeljene nagrade ZAVNOBiH-a/Dvadeset Laureata", *Oslobođenje*, br. 9153, 25. 11. 1973, 9.

Iako je ova nagrada bila ustanovljena još 1971. godine, prvi put je dodijeljena upravo na 30-tu godišnjicu Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Pored Hume dobitnici ove prestižne nagrade bili su: Anto Babić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Franjo Herljević, Niko Jurinčić, Šefket Maglajlić, Vlado Šegrt, Džemal Bijedić, Jovanka Čović, Rato Dugonjić, Mevla Jakubović, Olga Marasović, Vojo Todorović, Osman Karabegović, Rudi Kolak, Ismet Mujezinović, Iso Jovanović, Dušanka Kovačević i Đuro Pucar.

Nakon *partijske opomene* 1972. godine, koja zavređuje posebnu pažnju, podnio je ostavku na poziciju člana stalnog dijela Konferencije SKJ i posljednje godine svog života proveo je u političkoj izolaciji. Sarajevsko *Oslobođenje* je 25. januara 1983. godine objavilo da je “istaknuti revolucionar” Avdo Humo umro u Opatiji nakon duže bolesti.¹⁸

Povodom njegove smrti CK SKBiH i Republički odbor SUBNOR-a formirali su odbor za sahranu koji je predvodio Nikola Andrić, predsjednik Republičkog odbora SUBNOR-a. U Sarajevu je održana i komemorativna sjednica izvršnih organa društveno-političkih organizacija Republike i grada Sarajeva. Također, komemorativna sjednica 25. januara 1983. održana je i u njegovom rodnom Mostaru.¹⁹

Na pomenutoj sjednici u Sarajevu govorio je Milan Uzelac, predsjednik Republičke konferencije SSRN BiH, koji je naglasio da Humo “zauzima istaknuto mjesto u stvaranju i socijalističkom samoupravnom razvoju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine”. Njegovo je “djelo sastavni dio rizice revolucionarnog iskustva u stvaranju i razvoju Bosne i Hercegovine” pri čemu je tokom posljednjih godina života, svojim radovima, posebno doprinio “osvjetljavanju” ustanka i NOB-a u Bosni i Hercegovini- rekao je Uzelac.²⁰ Humina sahrana održana je 26. januara u Aleji zaslužnih građana na Novom Groblju u Beogradu.²¹

Konac političke karijere Avde Hume

Dvadeset prva sjednica Predsjedništva CK SKJ u Karađorđevu početkom decembra 1971. godine bila je važan, prijelomi politički događaj. Smjene i

¹⁸ “Umro Avdo Humo”, *Oslobođenje*, br. 12423, 25. 1. 1983, 1.

¹⁹ *Oslobođenje* je objavilo i kraću biografiju Avde Hume navodeći ko je sve uputio telegramе saučešća porodici Humo i ko čini Odbor za sahranu. Vidjeti: *Oslobođenje*, br. 12423, 25. 1. 1983, 6.

²⁰ Uzelac je rekao: “Kad u ovakvim prilikama govorimo o ličnostima, ljudima, o drugovima, o njihovoj ulozi i doprinosima u različitim fazama revolucionarne borbe naših narodna i narodnosti, mi po etici Saveza komunista govorimo o ličnostima i djelu u cjelini. Tako se prema njima odnosimo i tako ih pamtimo. Savez komunista kojem je Avdo Humo pripadao cijelog života, ne svodi ličnost čovjeka samo na jednu epizodu, na razlike u ocjenama o društvenoj i političkoj situaciji koje su se u određenom periodu ispoljile nego polazi od ukupne aktivnosti utkane u predratne borbe Komunističke partije, u oružani dio naše revolucije, u teška vremena poslijeratne izgradnje i značajne faze izgradnje našeg društva.” “Istaknuti revolucionar i stvaralac”, *Oslobođenje*, br. 12424, 26. 1. 1983, 5.

²¹ “Sahranjen Avdo Humo”, *Oslobođenje*, br. 12425, 27. 1. 1983, 6. Vidjeti i govor na sahrani Huminog saborca Miloša Zekića, borca Šeste istočno-bosanske proleterске brigade. ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/320, Govor Miloša Zekića na sahrani 1983.

ostavke koje su značile ozbiljnu rekonstrukciju republičkih rukovodstava potaknute su i Pismom Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ u oktobru 1972. godine. Pismo je najavilo značajan zaokret u političkoj i partijskoj praksi. Ponovno se pribjelo metodama pritiska koje su imale za cilj discipliniranje partijskog članstva. U osnovi, Pismo je služilo kao pokriće za unutarpartijske obračune s tzv. nacionalistima i anarholiberalima.²²

Bosanskohercegovačko rukovodstvo, u takvom jugoslavenskom kontekstu, pristupilo je “kritičkoj ocjeni vlastite idejno-političke situacije”, “učvršćivanju demokratskog centralizma i jačanja discipline i odgovornosti” tj. upustilo se u potragu i obračun s *disidentima* u svojim redovima. Prvobitno je trebalo konstruirati sliku o njima, provesti jasno orijentiranu, diskusiju bez disonantnih tonova, izreći jednoglasnu osudu čime bi ovaj, još jedan oktroirani zadatak, bio proveden. Obračun s Avdom Humo, Hajrom Kapetanovićem, Osmanom Karabegovićem i Čedom Kaporom, starijim i vrlo uglednim komunistima, odvijao se na sjednicama Centralnog komiteta tokom, septembra, oktobra i novembra 1972. godine (44. sjednica 14. 15. i 20. 9. 1972, 45. sjednica 5. 10. 1972, 46. sjednica 18. 10. 1972, 48. sjednica 9. 11. 1972 i 49. sjednica 29. 11. 1972).²³

Humo i Karabegović su iskazali *nerazumijevanje* i svoje neslaganje s aktuelnim političkim kursom još na sjednici CK SKBiH u oktobru 1970. godine na kojoj su, vrlo nezadovoljni, reagirali na dugo očekivani dogovor sa Saveznom vladom oko sredstava za obnovu zemljotresom stradale Bosanske krajine.²⁴ Takvi istupi pokazali su se kao obećavajući u potrazi rukovodstva

²² *Oslobođenje* je u *duhu* 21. sjednice Predsjedništva SKJ pisalo o “dežurnim kritičarima” unutar Partije koji su se “povremeno i indirektno odupirali kursu SK BiH”, kritizirali ga omalovažavajući postignuto. Bila je to “kritizerska opozicija” koja nije bila tako “snažna i moćna da bi kurs došao u pitanje”, ali je bila u stanju da “zbuni, dezorijentiše i stvori vještačku dilemu” i načini rascjep. Vidjeti: “Puritanci iza plota”, *Oslobođenje*, br. 8551, 21. 3. 1972, 5. i “Ramovi u crnom”, *Oslobođenje*, br. 8552, 22. 3. 1972, 5.

²³ O partijskom razlazu sa Avdom Humom vidjeti: Filandra, 1998: 137, 306-316. i Kamberović, 2011: 219-237.

²⁴ Karabegović je tom prilikom naglasio da je pitanje Krajine tj. učešća drugih republika i Savezne vlade u njenoj obnovi ispit stvarne ravnopravnosti Bosne i Hercegovine u Federaciji. Podržavši Karabegovića Avdo Humo je ovo pitanje također označio kao stratešku tačku “u kojoj se bije bitka za ravnopravnost”. Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond Branko Mikulić (dalje: AFBiH, Fond: BM), kutija 10, Bilješka: Sjednica CK SKBiH 9. 10. 1970. Sarajevo

Hoare o Humi piše kao o istaknutom bosanskohercegovačkom komunisti “tvrdih stavova”. Međutim, ukazujući na žučnu raspravu o teritorijalno-administrativnoj organizaciji Bosne i Hercegovine koncem 1944. godine ukazuje na Humino gorljivo insistiranje da, nasuprot prijedlogu o formiranju pet okruga, Hercegovine bude definirana kao posebna oblast. Humino istupanje kao i zalaganje nekoliko njegovih istomišljenika u Predsjedništvu ZAVNOBiH-a

za *disidentima* koji su odstupali od neupitnog partijskog kursa. Sastanak 6. septembra 1972. godine u Skupštini Bosne i Hercegovine kojem su prisustvovali i republički delegati u Savjetu federacije, Vijeću naroda Skupštine SFRJ i SIV-u, na kojem se razgovaralo o aktuelnim privrednim i političkim pitanjima, bio je početak *razlaza*. Istupanje Hume i Karabegovića na ovoj sjednici bilo je ključna tema 44. sjednice CK SKBiH koja je otvorila višemjesečnu, vrlo oštru i neuobičajenu diskusiju.²⁵

Branko Mikulić, predsjednik CK SKBiH, ocijenio je Humine i Karabegovićeve stavove na pomenutoj sjednici kao “paušalne, netačne”. Istakao je da oni provode “razrađenu političku akciju” koja ima za cilj diskreditirati pojedince i izazvati rascjep unutar rukovodstva.²⁶ Humo je reagirao na Mikulićevo uvodno izlaganje smatrajući da su ovakve ocjene neprihvatljive i da je o njihovom istupanju trebala biti prvo provedena diskusija. Mikulić je osuđivao, istakao je Humo, na osnovu neautorizovane diskusije što je utjecalo na formiranje stava kod drugih učesnika. Naglasio je da se osjeća vrlo neugodno jer je, očigledno, sjednica bila sazvana da se moralno i politički diskvalificira. Njegovo pisanje i diskusija, potcrtao je, pogrešno su shvaćeni. “Moja namjera”, rekao je Humo, “nije bila konfrontacija s Partijom nego otvaranje široke, demokratske rasprave o nizu pitanja bez prejudiciranja”.²⁷

Rasprava o Huminim i Karabegovićevim stavovima kao i podršci koju im je dao i Hajro Kapetanović nastavljena je na 45. sjednici CK SKBiH na kojoj se razgovaralo i o Huminim primjedbama na Informaciju Sekretarijata CK SKBiH o raspravi na 44. sjednici.²⁸ Diskusija je dodatno potaknuta

ocjenjuje kao odraz “autonomističkog stava” i iskorak iz “okvira rigidne zvanične komunističke ideologije”. Hoare, 2019: 394-395.

²⁵ O diskusiji i izlaganju Hume i Karabegovića na sastanku 6. septembra 1972. opširnije: 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica I, 1977: 433-488.

²⁶ Vidjeti: AFBiH, Fond: BM, kutija 11, Bilješka: 44 sjednica CK SKBiH; AFBiH, Fond: BM, kutija 19, 44. sjednica CK SKBiH i AFBiH, Fond: BM, kutija 11, Bilješka: Sjednica Sekretarijata Prijedlog povodom rasprave na 44. sjednici, Sarajevo 6. 11. 1972.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Centralnog komiteta (dalje: ABiH, Fond: CK), kutija 36 1972, Neautorizovana diskusija druga Avde Hume na 44. sjednici Centralnog komiteta SK BiH

²⁸ U Informaciji sa ove 44. sjednice navodi se da su Humo, Karabegović i Kapetanović “ispoljili proizvoljnost, subjektivnost, neprincipijelnost, odsustvo tolerancije u raspravi, isključivost, sujevjernost i dozu ličnog nezadovoljstva”. Svojim stavovima su nastojali “dovesti u pitanje cjelokupno stanje i politiku u Bosni i Hercegovini”. Ističe se da su Humo i Karabegović neopravdano spočitali rukovodstvu improvizaciju i površnost, pomanjkanje kreativnog duha i konkretnih rješenja posebno u odnosu prema nacionalizmu. Humo je, između ostalog, posebno kritizirao odnos tj. srastanje političke birokratije i privredne tehnokratije navodeći da je to jedan od uzroka značajno poljuljane demokratije u Partiji i krize u kojoj se Republika nalazi već tri godine. “Neprestani dijalog”, insistirao je Humo, morao je “nadmjestiti borbu mišljenja i koncepciju višestranačkog sistema”! Karabegović i Kapetanović su, navodi se

dostavljenim stenogramom Huminog izlaganja na sjednici SSRNJ u Bačkoj Palanci 2. novembra 1971. godine. Ovo njegovo istupanje, posebno Humina konstatacija o stvarnoj poziciji i nezadovoljavajućoj ulozi SSRN, ocjenjeni su kao “đilasovština”, zalaganje za uvođenje višestranačkog sistema i formiranje opozicije SK.²⁹

Diskusija na ovoj sjednici pokazala je da je kampanja protiv *disidenata* poprimila jasne obrise i da, usprkos insistiranju na diskusiji, pojedinačnim razgovorima i *razjašnjavanju*, cilj je bio jasno određen. S namjerom da se dobije šira podrška kritici starijih drugova i njihovom očitom potiskivanju, Informacija s 45. sjednice dostavljena je Izvršnom birou Predsjedništva SKJ, općinskim konferencijama i organizacijama SK u kojoj su potcrtani Humini “neprihvatljivi stavovi”. Organizirani su sastanci četrnaest međuopćinskih vijeća kojima su prisustvovala radne grupe CK koje su, u *duhu* Pisma Predsjednika SKJ, trebale *na pravi način* objasniti sadržaj Informacije.³⁰ Očekivano, u izvještajima o proteklim diskusijama članstva istaknuta je podrška CK i “jednodušno prihvatanje” Informacije.³¹

U međuvremenu, posebne komisije CK pojedinačno su razgovarale s Humom, Karabegovićem, Kapetanovićem i, u raspravu o “neprihvatljivim stavovima pojedinih drugova” nešto kasnije uključenog, Čedom Kaporom. O njihovim izvještajima razgovarano je na proširenom sastanku Sekretarijata

u Informaciji, između ostalog kritizirali i kadrovsku politiku, monopol tj. uzurpaciju vlasti od nekolicine najistaknutijih rukovodilaca, podvajanje i nepovjerenje starijih i mlađih generacija i nastojanje da se sve zasluge pripišu “svojoj”, u ovom slučaju mlađoj generaciji, nedosljedno zastupanje bosanskohercegovačkih interesa (primjer pomoći Bosanskoj krajini) i slično. Na kraju Informacije, u duhu preuzetog zadatka, ističe se da su ovakva istupanja *drugova* potvrda da se i dalje vrši diferencijacija unutar SK, “da se iz SK odstranjuju oni pojedinci i grupe koje su na suprotnim idejama i političkim pozicijama, koji svojim neodgovornim ponašanjem pokušavaju onеспособiti organizaciju za efiksnu idejno-političku akciju”. ABiH, Fond: CK, kutija 36 1972, Centralni komitet SK BiH (za internu upotrebu), Organizacijama i rukovodstvima SK BiH, Sarajevo 5. 10. 1972.

²⁹ 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 12, 35-36, 49. Vidjeti pomenutu Huminu diskusiju na sastanku radne grupe SSRNJ o ustavnim promjenama u Bačkoj Palanci u: 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 330-340.

³⁰ Nedvojbenu ocjenu da se radi o ozbiljnom idejnom i političkom sporu s pojedincima koji nastoje ostvariti poziciju povjerioca Partije i istovremeno, već izvjesno vrijeme, dovode u pitanje “teško ostvareni položaj ravnopravne republike” iznio je Rato Dugonjić na jednom od organiziranih sastanaka 9. oktobra. Eliminaciju takvih unutarpartijskih elementa nalagalo je Pismo Predsjednika SKJ naglasio je Dugonjić. Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Rato Dugonjić (dalje: ABiH, Fond: RD), kutija A-I 1972-1973, Izlaganje Rate Dugonjića na sjednici Gradske konferencije SK BiH Sarajevo 9. 10. 1972.

³¹ 44, 45, 46, 48. i 49. *sjednica II*, 1977: 340, 345.

CK SKBiH 17. oktobra 1972. godine.³² Rasprava je nastavljena na 46. sjednici CK SKBiH na kojoj je usvojen zaključak da Sekretarijat CK dodatno razmotri proteklu diskusiju i predloži stepen njihove političke odgovornosti. Sekretarijat CK je to i u činio i uputio prijedlog koji je razmatran na 48. sjednici CK 9. novembra 1972. uz naznaku da se u skladu s “idejno-političkom težinom stavova i postupaka”, ali i “dugogodišnjim partijskim i revolucionarnim radom” Karabegoviću i Kapetanoviću izrekne kritika, a Avdi Humi opomena i opoziv članstva iz Stalnog dijela Konferencije SKJ.³³ U prijedlogu Sekretarijata je naznačeno:

“Svojim istupanjem u Bačkoj Palanci drug Humo je doveo u pitanje vodeću idejno-političku ulogu SKJ, negirao je sve ono što je SKJ do sada učinio na razvoju samoupravljanja, prikazujući čitav taj put kao pragmatističku potrebu etatizma da se približi masama, zagovarao je konstituisanje Socijalističkog saveza kao potpuno samostalne političke organizacije sa svojim posebnim programom, što bi objektivno predstavljalo dvopartijski sistem. U cjelini uzeto, ovakva gledišta druga Hume u potpunoj su koliziji sa Programom Saveza komunista Jugoslavije. Sekretarijat je imao u vidu da je drug Humo i posljednjih nekoliko godina nekoliko puta istupao suprotno politici Saveza komunista Bosne i Hercegovine i zastupajući teze o nacionalno-paritetnom sistemu u Bosni i Hercegovini i nacionalnom institucionaliziranju.”³⁴

Nekoliko dana poslije 48. sjednice CK SKBiH Humo je uputio pismo Branku Mikuliću s ciljem, kako je naglasio, “da objasni neke stvari”, ne da se brani i “traga za nekom istinom i istjeruje pravdu”. Na početku ističe da je bilo moguće, što se i ostvarilo, različito tumačiti njegovo izlaganje u Bačkoj Palanci i neke izrečene formulacije interpretirati kao plediranje za višepartijski sistem. Međutim to je bila, naglasio je Humo, “čisto teorijska rasprava u kojoj priziva u svoj vidokrug što širi broj mogućnosti”. Stav o višepartijskom sistemu, mjestu i ulozi Partije u društvu, napomenuo je, detaljno je obrazložio u članku objavljenom u *Socijalizmu* (časopis SKJ, god. 15, Beograd: NIP Komunist) br. 4. iz 1972. godine i zbog toga izražava iznenađenost da se ovo pitanje ponovno na ovaj način otvara. “Zbog čega onda sumnje i to bez ikakvog kolebanja, u moje gledanje na ulogu SKJ?”- postavlja pitanje Humo. “Je li to neka sumnja već ranije stvorena i pothranjena meni nepoznatim razlozima? Pa se bez ikakve rezerve prihvataju neke formulacije i to iz teksta koji

³² AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: Sastanak Sekretarijata, članova Predsjedništva SKJ i Koordinacionog odbora

³³ AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: 48. sjednica CK SKBiH Sarajevo 10. 11. 1972.

³⁴ 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica II, 1977: 115.

nije autorizovan i uz to sa jednog zatvorenog i pripremnog sastanka za druge sastanke.(...) To su zaista pitanja koja traže odgovore.”

Osvrnuo se i na drugo pitanje koje je pomenuto u obrazloženju o njegovom partijskom kažnjavanju, a to je njegovo insistiranje na nacionalno-paritetnom sistemu u Bosni i Hercegovini i mogućnostima nacionalnog institucionaliziranja.³⁵ Princip paritetne zastupljenosti nacija nije u koliziji s politikom ravnopravnosti i jednakosti koju vodi SK naglasio je Humo. Ovaj princip trebao je biti predmet detaljne diskusije i Humo ga je delegirao na Petom kongresu SKBiH. Međutim ovaj prijedlog nije bio prihvaćen. Ipak, nije prošao neprijemljen i o njemu je republičko rukovodstvo razgovaralo naknadno, bez Huminog znanja i prisustva. Humo piše:

“Tek nakon mjesec ili više saznao sam od jednog druga da je pitanje paritetnog sistema, njegove primjene u BiH, diskutovano na sjednici CK i da je ocijenjeno negativno. Niko mene nije zvao da iznesem razloge i iznesem argumente zbog kojih sam bio za primenu tog principa, niti me je poslije sjednice CK na kojoj je to diskutovano, obavijestio o stavu CK. Saznavši drugim putem za stav CK nisam nigdje ni u kom vidu pokretao. Nešto slično je bilo i s tezama o nacionalnom institucionaliziranju.”

³⁵ Svoj stav o tom pitanju koje je postavio na Petom kongresu SKBiH, tačnije sjednici Komisije za međunarodne odnose kao i pitanje organiziranja institucija s nacionalnim predznakom, napominje Humo, posebno je objasnio u sarajevskom *Odjeku*. *Odjek* je objavio dio Huminog izlaganja u kojem je, u kontekstu “podruštvljavanja politike” govorio i o primjeni proporcionalnog sistema u konstituiranju ključnih rukovodećih struktura. Taj princip, smatrao je, u određenoj fazi razvoja imao je svoje društveno opravdanje, ali je vremenom zbog svojih “slabosti”, “ograničene primjene” postao značajna prepreka “konstituisanju neposredne socijalističke demokratije”. Primjenjiv pri konstituiranju vrhovne političke vlasti i rukovodstava društveno-političkih organizacija, istovremeno bio je “neprihvatljiv” u društvenoj bazi narušavajući međunarodnu ravnopravnost. “To je nefleksibilan sistem” - ističe Humo, “koji vuče na pogađanja i formalnu ravnopravnost na bazi brojčane veličine nacionalnih grupa i odgovarao je jednom etatičkom periodu društvenog razvoja. Ukoliko bi ga i danas – u samoupravnom sistemu - zadržali, on bi pogodovao subjektivnom podupiranju tendencija ka nacionalnim partijama u republici i narušavao ravnopravnost među njenim narodima.” Istakao je da se sistem jednakosti i pariteta kao sistem ravnopravnih odnosa u višenacionalnoj zajednici primjenjuje u Federaciji, konkretno Vijeću naroda i CK SKJ pri čemu svaka republika delegira isti broj delegata bez obzira na broj stanovnika Republike tj. članstvo republičkog Saveza. Smatrao je da je taj princip nužan posebno u višenacionalnim zajednicama poput Bosne i Hercegovine. “Njega treba ugraditi u politički sistem, u društveno-političke organizacije, kao i u organizaciju Saveza komunista kao demokratski princip koji osigurava dalji razvoj samoupravnog sistema i ravnopravnih socijalističkih odnosa među narodima.” Humo, 1969b: 2. Vidjeti i: ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/203, Ravnopravnost i princip pariteta

Ponovno je istakao da se protivi organiziranju nacionalnih institucija i njihovom vertikalnom povezivanju podsjećajući Mikulića da je reagirao i “sasvim kritički” se odredio prema prijedlogu Salima Čerića.³⁶ “Gdje i kada sam ja nekoliko puta istupao po ovom pitanju suprotno politici SK BiH”- ponovno akcentira Humo. Mogućnost organiziranja lokalnih kulturnih institucija s nacionalnim predznakom u nacionalno homogenim sredinama kao što je Zapadna Hercegovina pomenuo je na Savjetovanju u Stojčevcu, “uzgred, samo kao pitanje za diskusiju”, naglasio je. Podsjetio je Mikulića da je protiv nacionalnog institucionaliziranja, formiranja jednonacionalnih institucija govorio i na konferenciji SK u junu 1971. Mostaru.³⁷

Na kraju pisma istakao je da, “iako je osuda i presuda već donesena”, u vezi sa “diskusijom i mojim slučajem ima dosta još da se kaže”. Upozorio je da će njegov slučaj utjecati na stvaranje posebne, neugodne “klime” u kojoj će dijalog biti onemogućen.

“Postoji velika opasnost, ako se uvede praksa da ljudi bivaju kažnjavani zbog toga što na zatvorenim sastancima iznose otvoreno i bez bojazni svoja mišljenja, pa bila ona čak i u suprotnosti s drugima, da se zaustavi diskusija i da ona padne na nizak nivo, ili da se kod ljudi razvije neiskreno mišljenje, što u oba slučaja osiromašuje argumentaciju i na taj način dovodi u pitanje i sam smisao i funkcionalnost principa demokratskog centralizama.”³⁸

Istovremeno, Osman Karabegović se također pismom obratio CK SKBiH u kojem je reagirao na odluke 48. sjednice smatrajući da je njegovo kažnjavanje neopravdano. O njegovim i Huminim reakcijama kao i mogućnosti partijskog isključenja Osmana Karabegovića vodila se diskusija na 49. sjednici

³⁶ O Salimu Čeriću i njegovoj *neprihvatljivoj platformi* nacionalnog organiziranja vidjeti: Sarač Rujanac, 2019: 124-130.

³⁷ Humo je tom prilikom, osvrćući se na povijesne učinke nekadašnjih nacionalnih institucija, govorio o aktuelnim zahtevima pojedinih krugova unutra SK, ali i van njega, za njihovim ponovnim organiziranjem. Takve zahtjeve Humo je smatrao rezultatom “nedostataka nacionalnog razvoja” i “nedosljedne primjene principa Deklaracije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a” pri čemu su se raspoznavali različiti motivi ove inicijative. Njihovo formiranje, istakao je Humo, značilo bi “vraćanje istorijskih tokova unazad”. Smatrao je da “jedina moguća politička linija” treba insistirati na zajedničkim institucijama sva tri naroda. Organiziranje onih lokalnog nivoa, u područjima na kojima živi isključivo samo jedna nacija, Humo je smatrao jedinim mogućim izuzetkom. ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/175, Dalji razvoj nacionalnih pitanja u BiH i reforme SK –Govor na Trećoj konferenciji SK BiH u Mostaru 17. do 19. 6. 1971.

³⁸ Na koncu, Humo je napisao da bi, o ovim pomenutim pitanjima, želio i lično razgovarati s Mikulićem. ABiH, Fond: CK, kutija 36 1972, Prijepis pisma Avde Hume Branku Mikuliću, Beograd 16. 11. 1972.

CK SKBiH koja je potvrdila već donesene odluke o kojima je javnost bila obaviještena posebnim Saopštenjem.³⁹

Izrečene mjere disciplinske odgovornosti visokopozicioniranim *drugovima* trebale su okončati slučaj tzv. bosanskohercegovačkih disidenata. Međutim, o tome se i dalje razgovaralo, posebno u krugovima republičkih delegata u Beogradu.⁴⁰ Naredne godine, obavljani su pojedinačni razgovori s Humom, Karabegovićem i Kapetanovićem s ciljem da se, kako je navedeno, *samo-kritički* obrate CK. Mikulić je razgovarao s Humom u oktobru i novembru 1973. godine,⁴¹ dok su Džemal Bijedić i Todo Kurtović 27. oktobra 1973. razgovarali s Osmanom Karabegovićem i o tome pismeno obavijestili Branka Mikulića. Humo i Karabegović su tokom tih razgovora uporno negirali bilo kakvu sličnost i povezanost sa smijenjenom liberalnom strujom srbijanskog rukovodstva (M. Nikezić, L. Perović i dr.).⁴²

Karabegović je odbijao mogućnost da lično inicira svoje vraćanje u Partiju nastojeći po o ovom pitanju animirati *drugove* van Republike (M. Minića, D. Markovića i J. Veselinova) i pokrenuti raspravu o tome na Desetom kongresu SKJ (27-30. maj 1974). Humo i Kapetanović su takvu ideju, kako se pokazalo, načelno prihvatili, ali je nisu proveli. Ukazujući na to, Predsjedništvo CK SKBiH ostalo je pri stavu da je u slučaju Hume, Karabegovića, Kapetanovića i Kapora riječ o “frakcionaškoj grupi” koja je djelovala pod utjecajem “velikosrpskih kuhinja”.⁴³

Avdo Humo je prvo 11. oktobra 1972, a potom i 12. jula 1974. godine pisao Josipu Brozu Titu nastojeći zainteresirati predsjednika za svoj slučaj.⁴⁴ U pismu se žalio na neopravdan i nekorektan odnos bosanskohercegovačkog rukovodstva.⁴⁵ Nekoliko dana poslije inicirao je i novi sastanak s Brankom

³⁹ AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: 49. sjednica CK SKBiH 27. 11. 1972.

⁴⁰ AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Bilješka: Zabilješka (Miće Rakića) iz razgovora sa drugom Veljom (Velimirom) Stojnićem (članom Predsjedništva Savezne konferencije SSRNJ) 10. 4. 1973.

⁴¹ Mikulić je tom prilikom zabilježio Humin “pomirbeni stav”, iskazanu volju da se “prevažide postojeće stanje” i ponovno politički angažira. AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Bilješka o razgovoru sa Avdom Humom vođen na njegovu inicijativu 17. 10. 1973.

⁴² AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Pismo Džeme i Tode Branku Mikuliću

⁴³ AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SK BiH 10. 6. 1974.

⁴⁴ Tokom 1973. i 1974. godine u razgovorima o Humi, Karabegoviću i Kapetanoviću posebno se isticala podrška Josipa Broza Tita odlukama CK potvrđenim na 49. sjednici. Naglašavalo se da predsjednik dijeli mišljenje partijskog, republičkog rukovodstva da se radi o “ne-principijelnom istupanju s pozicija neoliberala i srbijanskih liberalističkih krugova”. Vidjeti: AFBiH, Fond: BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH, 4. 6. 1973; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor kod druga Tita 5. 9. 1974. i AFBiH, Fond: BM, kutija 14, IX sjednica Predsjedništva CK SKBiH 23. 9. 1974.

⁴⁵ Humo je pisao Josipu Brozu Titu o nastojanjima bosanskohercegovačkog rukovodstva da spriječi objavljivanje njegovih tekstova, čak i sjećanja iz Drugog svjetskog rata, u beograd-

Mikulićem. Humo je i ovom prilikom tvrdio da on ne čini nikakvu grupu s Karabegovićem i Kapetanovićem i da se ne može govoriti o njihovoj “zajedničkoj platformi”. Neke primjedbe mogle su biti podudarne, ali su njihovi stavovi, naglasio je Humo, suštinski “dijametralno suprotni”.⁴⁶

Međutim, bilo je jasno da ovi razgovori predstavljaju *aktivnost praznog hoda* i da suštinski ništa neće promijeniti. Mikulić ih je kao takve i ocijenio na sjednici Izvršnog komiteta Predsjedništva SK BiH u julu 1974. godine ističući da je CK očigledno bio “naivan” kada je smatrao da se s *drugovima* može uspostaviti konstruktivan dijalog.⁴⁷

Predsjedništvo CK SKBiH je o tim razgovorima kao i Informaciji o provedbi zaključaka 49. sjednice koju je pripremio Izvršni komitet razgovaralo 29. jula 1974. godine. Ponovno je istaknuto da se radi o “sinhroniziranom djelovanju”, “grupi” koja je surađivala s “liberalima, informbirovcima i nosiocima hegemonističkih tendencija” u Jugoslaviji i imala za cilj narušavanje jedinstva republičkog rukovodstva.⁴⁸

Pomenuta Informacija Predsjedništva CK SKBiH o ostvarivanju zaključaka 49. sjednice CK SKBiH s jasnom kvalifikacijom ove navodne grupe

skoj *Politici*. Kamberović, 2011: 232-233.

Rukovodstvo je negiralo takve Humine tvrdnje, ali je smatralo da takav potez nije pohvalan jer se *Politika* već duže vrijeme “miješala u politički život” u Bosni i Hercegovini. Humo se pravdao da je svoje memoare ponudio prvo *Politici* iz čisto praktičnih, materijalnih razloga. Zbog toga smatrao je nedopustivim da se to tumači u kontekstu “dnevno-političkih aktuelnosti” niti njegova sjećanja poredbe s *Memoarima* Svetozara Vukmanovića Tempe. Opširnije: AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Šesta sjednica Predsjedništva CK SKBiH, 15. 7. 1974; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor s Avdom Humom 17. 7. 1974; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor kod druga Tita 5. 9. 1974. i ABiH, Fond: RD, kutija 1974-1975, Pismo Rate Dugonjića Vukoju Bulatoviću, direktoru NIŠP *Politika* 3. 12. 1974.

⁴⁶ Mnogo je argumenata koji idu u korist tezi da pomenuti *drugovi* doista nisu činili nikavu sinhroniziranu grupu iako je ovo pitanje itekako podložno snažnoj mistifikaciji tzv. naknadne pameti. O tome vidjeti: Avdić, 1990: 54; Husić, 1991: 43; Filandra, 1998: 316. i Kozar, 2014: 74. Mikulić je na ovom sastanku ponovno akcentirao da je CK spreman za dijalog, ali da se ta *ispužena ruka* različito tumači. Na drugoj strani, Humo je ostao dosljedan tvrdnji da njegovi stavovi nisu u suprotnosti sa stavovima i politikom koju je vodio SKBiH. Njegovo istupanje se odnosilo na situaciju u cijeloj Jugoslaviji i nije trebalo biti protumačeno kao napad na republičko rukovodstvo, naglasio je Humo. AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor sa Avdom Humom 17. 7. 1974.

⁴⁷ AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Bilješka: Sjednica Izvršnog komiteta Predsjedništva SK BiH 26. 7. 1974.

⁴⁸ Mikulić nije smatrao potrebnim provesti oštrije disciplinske mjere prema Humi, Kapetanoviću i Kaporu, vjerojatno se pribijavajući se da bi se na taj način skrenula pažnja šire javnosti i potakli različiti komentari o bosanskohercegovačkom partijskom rukovodstvu. AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Sjednica Predsjedništva CK SKBiH 29. 7. 1974. i AFBiH, Fond: BM, kutija 20, Diskusija na Sedmoj sjednici Predsjedništva CK SKBiH 29. 7. 1974.

dostavljena je svim organizacijama SK i trebala je staviti konačnu tačku na to pitanje. Iako su se tokom razgovora šireg partijskog članstva mogli čuti prijedlozi da se i Humo, Kapetanović i Kapor isključe iz SK, do toga nije došlo.⁴⁹

Nekoliko godina kasnije, na sjednici Predsjedništva CK SKJ 8. maja 1979. razmatrani su republički izvještaji o “opozicionom nacionalističkom djelovanju i antisocijalističkim tendencijama”. U Izvještaju iz Bosne i Hercegovine spomenuta je i “frakcionaška grupa oko Hume i Karabegovića”. Za razliku od Karabegovića i Kapetanovića, navodi se da Humo i dalje nastoji biti politički aktivan i pri tome “neistinito i tendenciozno prikazuje neke događaje i odnos SKBiH” prema njemu. Ipak, istaknuto je da pomenuta grupa “nema značajnijih uporišta” u republici i da Humo, Karabegović i Kapetanović rijetko posjećuju Bosnu i Hercegovinu.⁵⁰

Ovakav izvještaj potvrdio je da je *slučaj* navodne disidentske grupe, ako ne već s 49. sjednicom, onda koncem 1974. godine bio završen. Bosanskohercegovačko rukovodstvo dosljedno je provelo zaključke 21. sjednice Predsjedništva SKJ i sugestije *Pisma* Predsjednika SKJ Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ potiskujući “oportuniste u sopstvenim redovima” tj. pojedince koji su na različite načine propitivali rad sveprisutne Partije. Humo će, istina, biti pozvan na sjednicu Sekretarijata CK SKBiH u junu 1973. godine na kojoj se raspravljalo o Pašagi Mandžiću i njegovim stavovima o dešavanjima tokom 1941. i 1942. godine u Istočnoj Bosni. Prisustvovao je i diskutirao na naučnom skupu *NOB u Bosni i Hercegovini i AVNOJ-u* u novembru 1973. godine, skupu o *Mladaj Bosni* održanom 18. juna 1974. u Sarajevu, pa i razgovoru povodom 40-te godišnjice Pokrajinskog savjetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu u organizaciji Komisije Predsjedništva CK SKBiH za istoriju u februaru 1982.⁵¹

Humi je dodijeljena i nagrada ZAVNOBiH-a u novembru 1973. godine što može tumačiti na različite načine, kao dokaz i daljeg postojanja njegovog velikog, javnog ugleda, kao potvrda nejedinstva dominirajuće rukovodeće struje po ovom pitanju ili pak stava da je izrečenim ukorom koncem 1972. godine

⁴⁹ ABiH, Fond: CK, kutija 3 1975, Zabilješka sa stanka članova Predsjedništva Skupštine SR BiH, članova delegacije Skupštine SR BiH u Vijeću republika i pokrajina Skupštine SFRJ i delegata u Saveznom vijeću skupštine SFRJ iz Sarajeva 11. 9. 1974.

⁵⁰ Arhiv Jugoslavije, Fond: Centralnog komiteta SKJ, kutija III/246, 25. sednica Predsedništva CKSKJ 8. 5. 1979.

⁵¹ Vidjeti: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 1974: 755-767. i ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/218, Stenogram sa sastanka Odbora za obilježavanje 40. godišnjice Pokrajinskog savjetovanja KPJ za BiH, 10. 2. 1982.

naložena misija bila izvršena. Međutim, ovakvi događaji bili su sve rjeđi što je, postupno, vodilo njegovoj potpunoj političkoj marginalizaciji.

Šta je bilo sporno? Humo o Bosni i Hercegovini, državnosti i jugoslavenstvu, Savezu komunista, avangardizmu, integraciji, identitetu, nacionalnoj politici...

Arhiv Bosne i Hercegovine danas, u posebnom ličnom fondu, čuva pisanu zaostavštinu Avde Hume. Ova arhivska građa svjedok je ključnih procesa bosanskohercegovačkog društva u višedecenijskom povijesnom razdoblju. Ona nam detaljno otkriva što je to Humo bilježio, gdje i kako je izlagao, o kojim pitanjima je razgovarao, kako ih je tumačio i na koji način ih je, kao istaknuti društveno-politički radnik i vrstan teoretičar, prezentirao. Ukazuje što je to Humo smatrao osnovnim zadatkom *njegove generacije* u uslovima permanentne promjene, na koji način je usmjeravao diskusiju i kakva rješenja je opravdavao.

Ključno pitanje kojem se Humo stalno vraćao je pitanje državnosti Bosne i Hercegovine koje je bilo u uskoj sprezi s principom nacionalne ravnopravnosti. Smatrao je da su odluke AVNOJ-a, koje su potom prihvatili “svi narodi Jugoslavije”, pravilno riješile nacionalno pitanje.⁵² U opravdanost odluke da Bosna i Hercegovina bude jedna od šest, ravnopravnih republika u jugoslaven-skoj federaciji kao i činjenicu da su Muslimani posebna nacija- nije sumnjao.⁵³

⁵² Humo ukazuje na slične i zajedničke osobine stanovnika Bosne i Hercegovine, ali ističe i postojanje značajnih razlika nacionalno-državnih projekcija i percepcije tj. njihovog doživljaja domovine. Tek pred Drugi svjetski rat, konstatira, počela se razvijati i jačati svijest o posebnosti Bosne i Hercegovine i elementima njene državnosti. O tome kaže: “Naravno da je u novi položaj Bosne i Hercegovine, kao republike, ugrađeno niz elemenata koji proističu iz dugogodišnjeg zajedničkog života. Bosanskohercegovačka državnost bila je jedna od naj-snažnijih elemenata integracije u socijalističkom društvu. Ona je u sebi upila sve one istorijske vrijednosti koje su sva tri naroda zajednički stvorila i koje su uticale na homogenizaciju društva. Osim toga socijalistička državnost učinila je da se narodi, slobodno izgrađujući socijalizam, još više povezuju među sobom u svojoj republici”. Humo, 1969a: 3, 4.

⁵³ O tome Humo kaže: “Muslimani su se izborili za ravnopravnost, slobodu i slobodan razvitak svoje nacionalne individualnosti. Njihov ravnopravan ekonomski i kulturno-politički položaj vezan je i za ravnopravan položaj republike Bosne i Hercegovine u okviru jugoslaven-ske zajednice naroda i narodnosti. Ukoliko Bosna i Hercegovina u razvoju socijalizma uživa puni tretman ravnopravne republike, utoliko i unutarnja ravnopravnost među njenim narodima dobija sadržajnu i puniju osnovu. Ukoliko tu ima poremećaja u smislu neravnopravnog tretiranja Bosne i Hercegovine kao republike i kao zajednice naroda bilo u ekonomskom, političkom ili nekom drugom pogledu, a takvih je situacija bilo, onda svi njeni narodi, pa prema tome i Muslimani dolaze u neravnopravan položaj u odnosu prema drugim narodima. Zbog toga je pitanje punog nacionalnog razvoja Muslimana i njegovog ravnopravnog položaja u

U intervjuu listu *Oslobođenje* 1966. godine Humo o tome kaže:

“U ovoj fazi razvoja socijalizma ne može se više u ime jugoslovenstva, u ime neke naše apstraktne vjernosti centru proglasiti: Muslimani su neka nacionalna nehomogena opštejugoslavenska masa ili mi ćemo iz Beograda da imamo protektorat, neko duhovno pravo ili protektorat nad Srbima, mi iz Zagreba nad Hrvatima itd. Bosna i Hercegovina je republika formirana u NOR-u koja se slobodno udružila sa ostalim narodima u ravnopravnu socijalističku zajednicu naroda i narodnosti Jugoslavije. Svako nametanje, svaki pokušaj unutarnje degradacije bilo kog naroda, u suštini je degradacija Bosne i Hercegovine kao republike, kao i degradacija njenih radnih ljudi.”⁵⁴

Smatrao da “ima nečeg pretjerano avangardnog” u jugoslovenstvu. “Težnja ka internacionalizmu”, isticao je, “razbija provincijalnu učmalost i ograničenost”, međutim istovremeno sprječava realne procjene i potiče bojazan od nacionalne neravnopravnosti pa čak i potpomaže “hegemonizam i unitarizam”.⁵⁵

Humo je reformu, i onu ekonomsku i ustavnu i partijsku, smatrao izuzetno važnom. Isticao je da Bosna i Hercegovina mora biti itekako zainteresirana za usvajanje onih ustavnih amandmana koji su detaljno regulirali “puni razvoj principa ravnopravnog i suverenog položaja republike”, dalje osamostaljivanje, razvoj i učvršćivali državnost republike te omogućavali da ona “samostalno i slobodno izgrađuje svoju politiku”. To je, smatrao je Humo, ključno

Jugoslaviji tijesno vezano za ravnopravan položaj Republike Bosne i Hercegovine”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/154, Istorijski i aktualni aspekti nacionalnog položaja Muslimana. Referat o simpozijumu o temi “Odnos klasnog i nacionalnog u savremenom socijalizmu” u Krapinskim Toplicama 19-21. marta 1970.

O Huminom viđenju nacionalnog identiteta Muslimana (Bošnjaka) i kritici dotadašnje politike i odnosa rukovodstva prema Muslimanima opširnije vidjeti: Sarač Rujanac, 2019: 119-124.

⁵⁴ “Na pragu nove etape socijalizma”, *Oslobođenje*, br. 6422, 10. 4. 1966, 4.

⁵⁵ Humo kaže: “Integralna koncepcija kao što je jugoslovenstvo, ne bi trebala da podcijenjuje ili potisne sve one procese koji se odvijaju među pojedinicima nacijama i narodnostima u izgrađivanju njihovih samostalnih i suverenih nacionalnih bića jer tada to jugoslovenstvo ne bi pomoglo težnji ka nacionalnim sintezama. Jugoslovenstvo ne bi smjelo da vuče centralizmu i unitarizmu niti na bilo koji način da degradira nacionalna osjećanja, nacionalne slobode i nacionalne kulture. Zbog toga ono ostaje i kao jedno jako osjećanje pripadnosti zajednici jugoslovenskih naroda, njihovoj zajedničkoj državi i kao jedno osjećanje dubokih i međusobno intimno isprepletenih ljudskih, mentalnih i revolucionarnih veza između naroda i narodnost koje će se dalje razvijati i rasti razvojem samupravne integracije socijalističkog društva.”

ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768. (ANUBiH, Posebna izdanja-XIII. Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 3. Avdo Humo, Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje- poseban otisak, Sarajevo 1970./Naučni skup povodom 50-te godišnjice SKJ 6. i 7. 11. 1969) Dijelovi ovog Huminog izlaganja objavljeni su i u *Odjeku*: Humo, 1969c: 4.

jer se na taj način sprečavalo da se Republici nametnu rješenja s kojima ona nije bila saglasna.⁵⁶

Tokom svog radnog vijeka, kao što je prethodno navedeno, Humo je obavljao brojne odgovorne i operativne funkcije. Istovremeno je bio intelektualac koji je stalno poticao raspravu o aktualnim pitanjima i prisutnim problemima.⁵⁷ Njegova izlaganja, diskusije i radovi ukazuju da nije oklijeveo da, vrlo konkretnom i preciznom analizom nekoga ko je bio dobro upućen u ključne društveno-političke tokove, ukaže na ono što u društvu, praksi i planiranom nije valjalo. Insistirao je na diskusiji koja je trebala razotkriti “realnu dimenziju pojedinih suštinskih pitanja”, pri čemu je trebalo imati na umu da ne postoje “gotovi recepti” za njihovo rješavanje⁵⁸. Uočavao je brojne slabosti postojećeg socijalističkog sistema, propuste i greške Partije. Smatrao je da je izvorna ideja, tj. “revolucionarna ideologija” tokom njene implementacije, tj. tokom poslijeratnog perioda doživjela “krupna oštećenja”, što je dovelo do “krizne situaciju u ideološkoj sadržini avangarde”, ali i “praktične političke akcije”. Nastojao je demitologizirati idealiziranu sliku socijalističkog samoupravnog sistema i prodrijeti do “korijena divergentnih pojava na idejnom

⁵⁶ ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/174, Diskusija na savjetovanju o temi “Ustavne promjene i dalji razvoj samoupravnih sistema” u Gradskoj konferenciji SK Sarajevo, 11. 5. 1971.

⁵⁷ Filandra ističe da je Humo “nadišao ideološki okvir tadašnjeg Saveza komunista” i usudio se kritizirati “zaparloženost jugoslavenskog društva uočavajući njegove nedostatke i nužnost promjena”. Filandra, 1998: 316. Humo je nesumnjivo bio intelektualac koji se može definirati i kroz tzv. modificirani Arhimedov zakon prema kojem “intelektualac prestaje biti intelektualac u onolikoj mjeri u kojoj je uronjen u partijske vode” i tako i sam “postao Partija”. To su oni intelektualci koji svoj radni vijek provedu “razapeti između imperativa političke pragme i znanstvene istine”. O tome: Avdić, 1990: 4.

Zanimljivu diskusiju o intelektualizaciji društva tj. stvaralačkoj inteligenciji i njenom moralnom kredibilitetu kao i aktualnim proturječnostima i u ovom domenu vidjeti: ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/172, Inteligencija i samoupravno društvo. Izvodi iz izlaganja Avde Hume na javnoj Univerzitetskoj tribini u Sarajevu, 15. 3. 1971.

⁵⁸ Potičući “kritički dijalog” Humo kaže: “Mi nemamo potrebu za opozicionom partijom koja bi značila dijalog sa progresivnim snagama, nama ona nije nužna. Dovoljno je širok prostor za sve diskusije i kritike u jednom Savezu komunista i Socijalističkom savezu ako u njima postoje demokratski odnosi i demokratske samoupravljačke slobode. Inače, kad toga nema onda nastaje idejno i političko raslojavanje, odnosno nastaje jedna, ideološka i društvena nemoć Saveza komunista da bude nosilac progresivnih snaga radničke klase. (...) Ja ne mislim da mi ovdje moramo imati monopol. Mi moramo biti protiv svakog monopola pa i monopola Saveza komunista, na društvena mišljenja i progresivno gledanje na društvene probleme. A mi sami po sebi moramo da budemo progresivno i demokratsko humano misleći ljudi da bi mogli kao takvi biti avangarda radničke klase i avangarda socijalističkog demokratskog mišljenja.” ABiH, Fond: AH, kutija 4, LF-K-4/128, Neka obilježja političkih kretanja. Izlaganje Avde Hume na sjednici Predsjedništva CK SKBiH, 7. 5. 1968.

frontu” kritizirajući primjenu “vulgarnog marksizma i socijalizma”, “monopolizam i etatizam”, “pragmatizaciju i apolitizaciju SK” i slično.

Aktuelno stanje, na koje je Humo imao pregršt zamjerki, posebno se negativno odražavalo na višenacionalnu Bosnu i Hercegovinu koja je nosila teško breme složene “dvostruke nacionalne sinteze”. Ova Republika trebala se integrirati u novi oblik jugoslavenskog federalizma i istovremeno provesti jednako “složenu i suptilnu” unutrašnju nacionalnu integraciju.⁵⁹ Taj zadatak bio je tim teži što se cjelokupno jugoslavensko društvo nalazilo u “teškom i bolnom” prijelazu iz “etatističkih u samupravne strukture”. Brojni, stari i novi, problemi doveli do očiglednih proturječnosti i zaostalosti jugoslavenskog društva koji su bili posljedica “improvizacije etatističkog perioda”. Smatrao je da je centralističko-etatistički sistem prevaziđena faza, ali su njegove negativne posljedice itekako, i koncem 1960-ih i početkom 1970-ih, bile vidljive. Etatizam se i dalje uočavao u “velikoj moć države i državnog aparata i kursu staljinističkog koncepta ideologije i staljinističke uloge države u razvoju socijalizma”.⁶⁰

Uporno se fokusirajući na Bosnu i Hercegovinu, Humo je isticao da takvo stanje u Jugoslaviji utječe na jačanje negativnih tendencija i “pomjeranje određene ravnoteže među narodima” i iznova otvara nacionalno pitanje.⁶¹ Ono je bilo sastavni dio demokratizacije društva. Međutim, upozoravao je da nacionalno pitanje nije riješeno definiranjem osnovnih principa nacionalne ravnopravnosti, slobode i suverenosti. Za Humu je to je bila samo polazna osnova.⁶²

⁵⁹ Republička unutrašnja integracija, smatrao je Humo, bila je moguća jedino uz dosljednu primjenu principa ravnopravnosti pri čemu je bila potrebna izuzetna “politička osjetljivost i ideološka istančanost” koji su trebali nadomjestiti “nedovoljno učvršćen marksistički progresivni ideološki format”. Dok je istovremeno bilo potrebno razumijevanje za “poplavu nacionalne osjetljivosti kao posljedicu izgradnje nacionalnih bića i nacionalne svijesti, naročito kod Muslima i Hrvata”, isticao je Humo, pojedine “neravnoteže” koje su se pri tome javljale “nisu se smjele prebrzo tumačiti nacionalizmom”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969. Dijelovi Humine diskusije sa Kongresa objavljeni su i u *Odjeku*. Vidjeti: Humo, 1969a. i Humo, 1969b.

⁶² ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768. Humo je isticao da u društvu koje je u “neprestanim mjenama”, marksizam kao način mišljenja “uvijek aktuelan i uvijek dobiva novu dimenziju” neprestano “ispitivajući i integrišući postojeće pozitivno znanje”. Smatrao je da je vrijednost marksističkog koncepta upravo u “neprekidnom istraživanju života”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/143, Odgovornost i sloboda stvaraoća. Intervju (Avde Hume Predsjednika Komisije Predsjedništva CK SKJ za idejno-politička pitanja u kulturi) *Komunistu* 1968. godine

Smatrao je da je, usprkos javnoj proklamaciji principa nacionalne jednakosti i ravnopravnosti, jugoslavensko društvo obilježeno multivalentnom neravnopravnošću. Nacionalni preporod koji je uslijedio nakon 1945. godine, isticao je Humo, podrazumijevao je “dinamično kretanje izrastanja svih nacija i narodnosti”, ali je bio obilježen i “gubljenjem demokratičnosti”, “pojavama nacionalne sebičnosti, neravnoteže i nerealnosti”.⁶³ Polučio je i “političkim traumama” u domenu međunacionalnih odnosa. Te traume bile su posljedica “uskogrudnosti centralističko-birokratskog gledanja” na proces nacionalne afirmacije, administrativnog sankcioniranja nešto “jačih oblika” nacionalne svijesti. Istovremeno, “deformacije u odnosima među narodima pojavile su se i kao posljedica zaoštrenih unutarnjih društveno-ekonomskih odnosa”, ali i “pritisaka sa strane”.⁶⁴

Humo je smatrao da proces izgradnje nacionalne individualnosti nije dezintegrirajući već da predstavlja sukus slobode i ravnopravnosti. Međutim, akcentirao je da težnja tzv. nacionalnih dijelova za ujedinjenjem sa svojom maticom, može biti opravdana samo ako je to povezivanje na “liniji kulturne, obrazovne, ekonomske i druge integracije” uz “poštovanjem suvereniteta i ravnopravnosti kako republike u kojoj taj dio živi, tako i drugih naroda s kojima on živi”.⁶⁵

Najveću odgovornost za postojeće stanje snosio je Savez komunista.⁶⁶ Humo je upozoravao na “nerazvijenu socijalističku svijest” i “političko mr-

Humo je tumačio marksizam tj. Marksovo shvatanje socijalizma kao revolucionarni pokret, a ne stalan i nepromjenjiv sistem. Socijalizam je obilježen “neprestanim mijenjanjem određene društvene stvarnosti” pri čemu aktuelni sadržaj kao i postojeći oblik samoupravljanja nije trebalo prihvatati kao “jedan završen sistem”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/147, Diskusija na IX kongresu SKJ 14. 3. 1969. u Beogradu

⁶³ Pri tome isticao je da treba razlikovati “prateće pojave kao negativne recidive nacionalnog razvoja od svjesnog unošenja u nacionalnu misao nacionalističkih i kontrarevolucionarnih ideologija”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁴ Humo ukazuje na posljedice takvih deformacija i pojavu “psihičkog, intimnog povlačenja” komunista u krugove gdje se, “između pripadnika pojedinih naroda” mnogo “laše i otvorenije razgovaralo”. Humo nastavlja: “Sve to slabilo je jedinstvo SK, prijetilo opasnošću da se politika izvuče iz organizacije SK i smjesti u krugove komunista povezanih po nacionalnoj pripadnosti ili ako se odvijala u SK, ta politika postajala često neprincipijelna jer se opredjeljivalo po brojčanom stanju pojedinih nacionalnih pripadnika”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH, 9. 1. 1969.

⁶⁵ Upozorava da “težnja centra nacije da uspostavi bilo kakav monopol nad svojim dijeloma u drugoj republici, bilo propagandnim pritiskom na njega, bilo svojatanjem njegovih interesa i nametanjem nekog svog političkog predstavnštva, utiče višestruko negativno na opštu političku atmosferu u društvu, a pogotovo na atmosferu saradnje unutar republike, između republika kao i saradnje na jugoslovenskom planu”. Isto.

⁶⁶ Na Devetom kongresu SKJ u martu 1969. godine Humo je akcentirao upravo nužnost borbe SK protiv svih oblika monopola vlasti kao i suočavanje s nacionalizmom unutar Partije. ABiH,

tvilo”, “idejna i politička mimoilaženja među komunistima”, “njihovu razbijenost i samozadovoljstvo” pri čemu su “nacionalističke malograđanske i kontrarevolucionarne snage gutale komuniste i pretvarale ih u svoje slijepo oružje”.⁶⁷ Takva razjedinjenost utjecala je na slabljenje Partije koja je prolazila određene krize koje su se trebale očekivati i u budućnosti, smatrao je Humo, ako i dalje budu “preovladavali birokratski elementi i birokratske metode, slaba i neefikasna socijalistička svijesti” i ako se ključna politička pitanja budu “rješavala na stari način, u uskim grupama”.⁶⁸

Razvijeni samoupravni socijalizam, potcrtavao je Humo, zahtijevao je “nove sadržaje u ideološkom konceptu” i “novi sistem vrijednosti za društvenu praksu” tj. “borbu protiv starijih i krčenje puteva novim društvenim odnosima”.⁶⁹ Pri tome, ključno je bilo poraziti *grupe* za koje je Humo smatrao da drže monopol “u političkom mišljenju i praksi”.⁷⁰ Razvoj cjelokupnog društva bio je pod pritiskom “neznanja i oskudice kapitala”, ali i “monopola upravljačkih organizama” koji su nastojali i dalje da zadrže anahrone odnose i sistem vlasti, “stari upravljački mehanizam”.⁷¹ Insistirao je na demokratskoj preobrazbi SK, njenog načina rada, odluka i programskih ciljeva pri čemu je partijska reforma, iako je bila opće jugoslavensko pitanje, imala svoje specifičnosti u Bosni i Hercegovini.⁷²

Ideološko nejedinstvo unutar Saveza komunista, na koje je Humo upozoravao, posebno se negativno odražavalo na postojeću nacionalnu politiku koja je potvrđivala da s “komunistima nije čista stvar”.

Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/147, Diskusija na IX kongresu SKJ 14. 3. 1969. u Beogradu
U pomenutom izlaganju u Bačkoj Planci Humo je, između ostalog, izrazito kritički govorio i o dotadašnjem radu Partije. Njene odluke od uvođenja samupravljanja našle su se u očiglednoj suprotnosti sa stvarnošću. “Jedno se razvijalo, a drugo smo mi koncipirali. U jednom smo pravcu usmjeravali, a u drugom pravcu se kretalo, tako da su ti konflikti bili vrlo dramatični i teški u tim našim porođajnim mukama u smanjivanju uloge i funkcije države, u umanjivanju uloge i funkcije monopolnih organizacija kao što je Partija itd. Da bi jednog dana došli u poziciju, da smo izgubili ideologiju”-rekao je Humo. 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 338.

⁶⁷ ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁸ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LFK-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁶⁹ ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁷² Pri tome je posebno isticao značaj “strukturalne nacionalne reforme” SKBiH ukazujući na nezadovoljavajući nacionalni sastav Partije, posebno mali broj Hrvata, što nije bilo u skladu sa postojećim nacionalnim sastavom stanovništva, ali ni “potencijalom koji je postojao unutar hrvatskog naroda”. ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/175, Dalji razvoj nacionalnih pitanja u BiH i reforma SK –Govor na Trećoj konferenciji SK BiH u Mostaru 17-19. 6. 1971.

“Pravljenje grešaka u tim pitanjima može da se kreće samo u dva pravca: ili se tu radi o slabim marksistima i revolucionarima sa zaostalom sviješću ili komunistima sa nacionalističkim i nedemokratskim kompleksima, bez obzira da li se oni ispoljavaju otvoreno, prikriveno ili okolišno i da su nastali ili motivisani ličnim ambicijama i težnjom za očuvanjem privilegija i monopolom moći. U idejnim slabostima, neurbaniziranoj svijesti, u moralnoj nedograđenosti i neintegrisanosti same ličnosti pojedinih komunista, treba tražiti korijene grešaka i deformacija koje prave progresivni pokreti, grupe i pojedinci u nacionalnom pitanju. Kada se jednom nagomila tih grešaka, pa i problema i kada postanemo svjesni toga, treba da budemo realni i strpljivi u njihovom otklanjanju da bismo otvorili što bezbolnije puteve za slobodu čovjeka, samoupravljačkim demokratskim odnosima i humanizaciji društva.”⁷³

Sumirajući stanje koncem 1960-ih godina Humo konstatira da je Bosna i Hercegovina još uvijek relativno nerazvijeno područje u kojem “samoupravni odnosi i samoupravna demokratija” još nisu “uhvatili širokog maha”. Zbog toga je bila nužna promjena, “prevazilaženje postojećeg društvenog stanja” i razvoj neposredne demokratije. Ključ uspjeha je bila dosljedna primjena principa ravnopravnosti i jednakosti naroda i to od “od osnovnih ćelija društva pa do republičkog centra”. S tim ciljem, isticao je Humo, bilo je potrebno da se komunisti zajedno sa “naprednim snagama” fokusiraju na suočavanje sa prisutnim “konzervatizmom, birokratskim fetišiziranjem i dogamtizmom” kao i s “vlastitim unutrašnjim društvenim proturječnostima” i očiglednim “strahom od novog”. Smatrao je ključnim “postepeno razlagati stare državne funkcije centralnih republičkih organa” i istovremeno provesti decentralizaciju u Republici. Nju je također trebalo osloboditi “centralističkih državnih funkcija i monopola političkih izvršnih organa” kao i privredni sektor od političke vlasti.⁷⁴

Huminu sugestiju da Partija mora “biti osjetljiva na sve idejne i političke pojave koje utiču na njegovu dezintegraciju” dominirajuća struja je doslovno shvatila i banalizirala ju.⁷⁵ Njegovo kritičko promišljanje i zalaganje za široku, otvorenu raspravu s ciljem da prodrma sklerodičnost postojećeg političkog mehanizma, da se priznaju propusti i greške i ozbiljno pristupi njihovom rješavanju, nisu shvaćeni onako kako je on to želio i očekivao. Toliko prizivana *ocjena realnog stanja* bila je očigledno samo ures socrealističkog političkog vokabulara pri čemu se i administrativno nastojalo dokinuti pa i (zlo)upotrijebiti svako odstupanje od postojeće matrice čak i ako je dolazilo i od zaslužnika i uglednika poput Avde Hume.

⁷³ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

Zaključak

Kumulativni biografski osvrt s akcentom na prijelomne događaje, iako ne tako lagan zadatak kako se čini, ne kolorira dovoljno bremenitu političku karijeru Avde Hume. Stoga smo u radu nastojali dosljedno ukazati na čemu je to Humo posebno insistirao, kako je ocjenjivao poslijeratni razvoj i postignuća, o kakvim propustima, greškama i proturječnostima je govorio. Njegov izrazito kritički ton u diskusijama o centralizmu, avangardizmu, monopolizmu, dogmatizmu, vulgarnom pragmatizmu Partije bio je odraz promišljanja nekoga ko je, iako izuzetno involviran u ključne društveno-političke procese, smatrao da se može bolje i drugačije. Humo je isticao da razvijeni samoupravni socijalizam zahtijeva “nove sadržaje u ideološkom konceptu” i “novi sistem vrijednosti za društvenu praksu”. Naglašavao je da je socijalizam revolucionarni pokret, a ne permanentan, tj. stalan i završen sistem. Samoupravno društvo i marksizam, kao način mišljenja, trebali su biti u “neprestanim mjenama” i u potrazi za stvarnom i neposrednom demokratijom. Pri tome, iako mu se to uporno imputiralo, teško se može tvrditi da je Humo bio zagovornik uspostavljanju neke nove partije, opozicione SK. Humo je bio neko ko se ozbiljno zabrinuo pred njenom očiglednom samodovoljnošću, petrificiranom društvenom strukturom, zbog oskudnosti progresivne, demokratske i humane misli i akcije te sistematske depersonalizacije pojedinca.

Međutim, Humina *poticajna kritika* trebala se zadržati u partijskim krugovima. On će, uprkos višegodišnjoj marginalizaciji, ostati dosljedan komunista, odan programskoj osnovi SK i ustrajan na teorijskoj biti socijalizma smatrajući da su očigledne deformacije posljedice subjektivnih okolnosti i nesavjesnog *ideološkog i političkog tumačenja* pojedinaca. Humo je bio “prekaljeni borac i humanista koji je cijeli svoj život posvetio borbi za ostvarivanje ideala redničke klase, za socijalno i nacionalno oslobođenje, za ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo” čime je “izborio trajno mjesto među najistaknutijim ličnostima radničkog pokreta i SK BiH” o čemu svjedoče riječi izrečene na njegovoj sahrani 1983. godine. Tom prilikom je istaknuto da je Humo primjer “častnog života revolucionara i komunista” s velikim udjelom u “društvenom, ekonomskom i kulturnom preobražaju i razvoju njegove Bosne i Hercegovine”.

Stoga, da bi se razumjela složenost *partijskog razlaza* s Humom ovaj slučaj mora se ozbiljno razmotriti u širem, jugoslavenskom kontekstu. Val očekivane *samokritike*, kao provjerenog i trajnog metoda partijskog rada s namjerom jačanja discipline, nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ zahvatio je i bosanskohercegovačku Partiju. Njeno rukovodstvo je bilo odlučno da izvrši nalog,

pronađe i obračuna se sa *disidentima* u svojim redovima. Razlaz sa starim, istaknutim drugovima rezultirat će njihovim političkim potiskivanjem što se uklapalo u kontekst rekonstrukcije republičkih rukovodstava u Jugoslaviji početkom 1970-ih godina i procesa povlačenja ratnih kadrova koji su nosili oreol revolucionara i uživali veliki ugled.

Nova generacija komunističkih prvaka koja izrasta tokom druge polovine 1960-ih godina u Bosni i Hercegovini itekako je imala interesa da se potisnu ovi stariji kadrovi koji su, potičući bojazan od konfederalizma, mogli dovesti u pitanje njihov, značajno drugačiji, način rada i ciljeve aktuelne reforme. Istovremeno, bilo je očigledno da stariji drugovi, koji su već godinama obnašali savezne funkcije, sve su manje imali udjela u aktuelnim procesima, nedovoljno poznavali stanje, ali i novi, ambiciozniji kurs rukovodstva. Međutim, proskribirana *grupa* bila je sastavljena od pojedinaca koji su u svojoj kritici polazili sa značajno različitim pozicija i s različitim motivima.

To nije spriječilo dominirajuću struju da iskoristi postojeće *nerazumijevanje*, konstruira predstavu u njihovom višegodišnjem *odrođavanju* i ocijeni ih kao frakciju unutar SK koja surađuje s “liberalima, informbirovcima i nosiocima hegemonističkih tendencija” i koja ima “nezajažljivu požudu za ličnom vlašću u ostvarivanju dominantnog uticaja na politiku SR BiH”. Na koncu, bez mnogo pomjeranja unutar rukovodeće strukture i značajnije reakcije drugih republika ili saveznog centra, višemjesečna diskusija je okončana odlukama koje su stvorile utisak da je i bosanskohercegovačko rukovodstvo uspješno ispunilo svoj partijski zadatak.

Izvori i literatura

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, – Fond Avde Hume
– Fond Centralnog komiteta SKBiH
– Fond Rate Dugonjića
- Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, – Fond Branka Mikulića
- Arhiv Jugoslavije, Beograd, – Fond Centralnog komiteta SKJ
- Oslobođenje*, Sarajevo, 1943, 1944, 1945, 1953, 1966, 1972, 1973, 1984.
- Jež*, Beograd, 1970.
- 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (septembar-novembar 1972), knjiga I.* (1977). NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.
- 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (septembar-novembar 1972), knjiga II.* (1977). NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.
- Avdić, Senad (1990). *Nijaz izbliza*. DES. Sarajevo.
- Babić, Nikola (ur.) (1974) *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini. Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*. Institut za istoriju-Sarajevo. Beograd.

- Bandžović, Safet (2002). "Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a", *Prilozi br. 31*. Institut za istoriju. Sarajevo, 179- 204.
- Borovčanin, Drago (1979). *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Svjetlost. Sarajevo.
- Borovčanin, Drago (1980). "Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti". *Prilozi br. 17*. Institut za istoriju. Sarajevo, 11-27.
- Enciklopedija Jugoslavije 4 HIL-JUGOS*. (MCMLX). Leksikografski zavod FNRJ. Zagreb.
- Filandra, Šaćir (1998). *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sejtarija. Sarajevo.
- Goldstein, Ivo (2019). "Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937-1943. godine". u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20 i 21. stoljeću*- zbornik radova, knjiga CLXXIX. ANUBiH. Sarajevo, 93-115.
- Hoare, Marko Attila (2019). *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Vrijeme. Zenica.
- Humo, Avdo (1969a). "Integracioni smisao državnosti". *Odjek*, br. 6, 3-4.
- Humo, Avdo (1969b). "Integracioni smisao državnosti. Finese nacionalnog pitanja 2". *Odjek*, br. 7, 2.
- Humo, Avdo (1969c). "Komunistička partija i nacionalno pitanje". *Odjek*, br. 23-24, 4.
- Humo, Avdo (2019). *Moja generacija*. Vrijeme. Zenica.
- Husić, Džavid (1991). *Javno svjedočenje Branka Mikulića*. Express. Sarajevo.
- Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 2* (1990). Institut za istoriju. Sarajevo.
- Kamberović, Husnija (2011). "Konstruiranje disidentske slike u komunističkom pokretu u Bosni i Hercegovini: slučaj Avde Hume". u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo, 219-237.
- Kamberović, Husnija (2011b). "Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine". u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo, 124-149.
- Ko je ko u Jugoslaviji* (1970). Hronometar. Beograd.
- Kozar, Đuro (2014). *Izveštaj piše ko preživi*. Poslovni glasnik. Sarajevo.
- Narodni heroji Jugoslavije*. (1982). Partizanska knjiga/Narodna knjiga/Pobjeda, Beograd/Titograd.
- Povijest Saveza komunista Jugoslavije* (1985). Izdavački centar Komunist. Narodna knjiga. Rad. Beograd.
- Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću i 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu* (1963). Stvarnost. Zagreb.
- Redžić, Enver (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. OKO. Sarajevo.
- Redžić, Enver (ur.) (1968). *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga I 1943-1944*. Institut za proučavanje radničkog pokreta. Sarajevo.
- Redžić, Enver (ur.) *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945*. (1968). Institut za proučavanje radničkog pokreta. Sarajevo.
- Sarač Rujanac, Dženita (2019). "Afirmacija nacionalnog identiteta Bošnjaka u raspravama Avde Hume i Salima Ćerića početkom 1970-ih godina". u: *Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju- zbornik radova sa naučnog skupa Mostar 14. 5. 2018*. BZK Preporod. Mostar, 119-124.
- Šehić, Zijad (2019). "Povijesna utemeljenost državnosti Bosne i Hercegovine". u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20 i 21. stoljeću*- zbornik radova, knjiga CLXXIX. ANUBiH. Sarajevo, 33-57.

Dženita Sarač Rujanac: *Prilog političkoj biografiji Avde Hume – vijećnika Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26, 27 i 28. aprila u Sarajevu- po stenografskim bilješkama i skupštinskim zapisima.* (1955). Narodna štamparija. Sarajevo.

Internet izvori

www.tacno.net/naslovnica/tomislav-markovic-sramotno-je-ne-znati-o-avdi-humi-i-njegovoj-velicanstvenoj-bosni-i-hercegovini/7.8.2020. (pristupljeno 10. 8. 2020)

CONTRIBUTION TO THE POLITICAL BIOGRAPHY OF AVDO HUMO – COUNCILLOR OF THE THIRD SESSION OF THE STATE ANTI-FASCIST COUNCIL FOR THE NATIONAL LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

One of the councillors of the third session of the State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina (orig. abbrev. ZAVNOBiH; April 26-28, 1945 in Sarajevo), who participated in the preparation and work of the previous two sessions (in Mrkonjic Grad in 1943 and Sanski Most in 1944), was Avdo Humo, *a writer from Mostar, an illegal and a professional revolutionary*. Humo is undoubtedly one of the most important intellectuals and politicians of the 20th century in Bosnia and Herzegovina.

This paper points out the key biographical data following Avdo Humo from his student days. As a graduate of the Faculty of Philosophy in Belgrade, he has been an active member of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) since the mid-1930s and also an organizer of anti-fascist resistance during World War II. Humo had great merit in the process of constituting and institutionalizing Bosnia and Herzegovina as one of the six equal republics in federal Yugoslavia. After the war, he participated in numerous prominent political and social roles, both in the Republic and in the federal centre.

However, Avdo Humo was politically marginalized and morally disqualified in the context of a strong wave of *self-criticism* within the League of Communists of Yugoslavia (LCY) in the early 1970s, during the reconstruction of the Republican leadership and the removal of the so-called spring followers and liberals, i.e. significant re-Stalinization of the system. *The parting* of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina with Avdo

Humo, Hajro Kapetanovic, Osman Karabegovic, and Cedo Kapor at the end of 1972 followed their sharp criticism of the dominant current, undemocratic relations, unprincipledness, firm-hand leadership, management by a narrow circle of leaders and the more. The Republican leadership assessed them as a synchronized group, as a faction within the League of Communists that cooperates with "liberals, informers, and bearers of hegemonic tendencies" and that has "insatiable lust for personal power in realization of dominant influence on the policy of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina." The party leadership unanimously assessed their criticism as groundless and stated that their target was the destabilization of the leadership and causing a rift within it. After months of discussion at sessions in November 1972, the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina adopted the conclusions and the decision to issue the notice of a reprimand to Avdo Humo, a critique to Kapetanovic and Kapor, and to exclude Osman Karabegovic from the League of Communists. The party leadership was holding talks with them in the following period, but this act meant a partial generational shift. The aforementioned old revolutionaries were almost completely suppressed from the public and political scene. In this way, without much turbulence within the governing structure, and the reaction of other republics or the federal centre, it was created the impression that the Bosnian leadership consistently implemented the conclusions of the 21st session of the Presidency of LCY, held in December 1971, as well as *the Letter* of the President of LCY and the Executive Committee of LCY, and so settled accounts with dissidents in its ranks.

Today, the Humo's collection of documents is available in the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. The Archives preserves a part of the legacy of this prominent intellectual, writer, revolutionary, which testifies to his significant and versatile social engagement and interest in numerous, extremely important, and complex political issues. Some of them deserve special attention. This paper focuses on those crucial issues, pointing out how Humo viewed them, how he interpreted them and how, as a prominent socio-political worker, he presented them to the public in the conditions of shaping a *more humane* self-management socialism.